

Jedwabnes glömda skam

I februari 2016 körde jag med min son genom den polska byn Jedwabne, belägen på vägen mellan Tallinn och Warszawa. Vi stannade för att söka efter minnesmärket av blodbadet för 75 år sedan. Jedwabne är ökänt för att byns katolska, polska invånare dödade byns judiska, polska invånare i en pogrom eller blodbad i juli 1941. Kring 1 600 judar dödades på en dag, de flesta genom att brännas levande i en lada, efter att ha marscherats runt torget och tvingats att rengöra torget, bära ett Lenin-porträtt, sjunga sånger och annat komiskt i åskådarnas ögon.

I Polen finns fortfarande en stor mängd människor – kanske en majoritet – som inte tror att tragedin i Jedwabne ägt rum, att offrens antal var så högt eller att mördarna var vanliga polska bönder och hantverkare från byn. Den polska versionen var länge att det kan stämma att några hundratals judar dödades, men att tyskarna tvingade byborna att göra så under hot om att själva bli dödade. Först när historikern Jan Gross och senare journalisten Anna Bikont började samla material och skriva om händelseförloppet förändrades situationen. Men med den nya polska regeringen och dess intresse för konspirationer kommer antagligen även historien om Jedwabne att tolkas som en konspiration mot det polska folket.

Bikonts bok på polska (2004) och nu på svenska (*Vi från Jedwabne*, 2014) baserar sig på intervjuer med byborna och ögonvittnen, men också rättgångsprotokoll och annat material. Hon har pratat med både sådana som blånekar allt och sådana som medger vad som hände men inte vill komma ut i offentligheten.

Själva Jedwabne är en ganska anspråkslös polsk by (i Finland skulle den nog kallas stad, med 3 000 invånare, regelrätta gator och stenhus) vars gator

är identiska med dem i ritningar över Jedwabne i juli 1941, när Tyskland hade tagit över den halva av Polen som Sovjetunionen tidigare ockuperat (enligt Molotov-Ribbentrop-pakten). Gatorna bär oftast samma namn. Det så kallade Nya torget har numera en park då det tidigare var öppet. Av synagogan finns inga spår. Den judiska gravplatsen hittade jag först inga spår av. Jag hade med mig originalkartan från Anna Bikonts bok. Bikont är tyvärr ganska vag med detaljer vad angår platserna, medan kartan och förteckningen över de ursprungliga husägarna är noggrann och lätt att följa. Däremot var kartan klart felaktig angående den judiska gravplatsen (gatan som ledde dit fanns inte på Bikonts karta) och ladan, som stod mittemot judiska gravgården. Jedwabne har inte förstörts i betydande grad, varken av kriget eller den efterkrigsbebyggelse som förstörde så många byar och städer i Finland. Den stora katolska kyrkan finns kvar. Den katolska gravgården är välskött och täckt av en överraskande mängd blommor, som om alla de avlidna fortfarande hade nära anhöriga kvar, även om många har legat där i 60–70 år. Gravgården har dock en öde och oskött del för tyska krigsoffer. Varje grav har ett kors med en korsfäst Jesus-figur, så att man kan vara absolut säker på att den döda inte är jude. Den judiska gravgården och den katolska gravgården låg ganska nära varandra. Jag visste att det i närheten borde finnas en minnessten över händelserna i Jedwabne, men kunde inte hitta den. Däremot hittade jag en minnessten över de polacker som deporterades till Kazakstan under den ryska ockupationen 1939–41. Den är synligt och centralt placerad mitt emot kyrkan på Nya torget. Det saknas vägvisare till den judiska gravgården, gamla synagogan eller stället där

människorna brändes i ladan. Det finns heller ingen skylt om att Jedwabne skulle vara ett viktigt nationellt minnesmärke, vilket det onekligen är.

Först när jag besökte Jedwabne en gång till, på returren, lyckades jag finna den judiska gravgården. Ingenting finns kvar av den, bara en bar stenmur. Intill den låg minnesmärket. Gatan dit var smal och oasfalterad och vägvisaren var borttagen: endast själva pålen stod kvar, utan skylt.

Jedwabneborna tycker inte om turister. De vet vad dessa turister söker och varför de är där. Vi var heller inte många turister i februari (inga andra än jag och min son), däremot kan man tänka sig att det finns flera på sommaren. Men vi fick ganska många ovänliga blickar. Å andra sidan, då jag passerade en gammal dam på väg från gravgården kunde jag inte låta bli att tänka att hon kanske varit med bland åskådarna i juli 1941...

I Warszawa besökte vi senare det nya Judiska museet. Det heter Polin och är ritat av en finsk arkitekt, Rainer Mahlamäki. Det är beläget intill monumentet över det judiska ghetton och minnesmärket för judetransporterna. Museet är mycket modern och beskriver judarnas historia i Polen sedan de första judarna anlände för över tusen år sedan. Här finns en mängd interaktiva kartor eller skärmar där man kan studera detaljer i judarnas liv. Utställningen avslutas med hemska smala korridorer där man kan följa Warszawagettots öde, och vad som hände i Auschwitz och Treblinka. Det finns också en liten del om judarnas situation i det socialistiska Polen.

Jag minns hur jag själv för första gången kom till Polen på 1970-talet, några år efter att den konstiga episoden med antijudiska rensningar i partiet hade ägt rum (de kallades förstås inte antijudiska utan antikosmopolitiska). Ingen kunde riktigt förklara vad det var frågan om. I museet förklaras att det hängde ihop med maktkamp inom partiet och sexdagarskriget i Israel, som ju var en katastrof för Sovjetunionen vars vapen visade sig vara värdelösa, jämfört med de amerikanska som Israel hade. De som var på Israels sida ansågs därmed vara antisovjetiska och opatriotiska. Särskilt om de var judar. Det var tragiskt att lyssna till den dåvarande gamla ledaren Gomulkas tal om de polacker som han an-

såg borde överväga att lämna Polen, eftersom de inte kunde vara helt lojala mot staten.

Museet i Warszawa nämner också kort Jedwabne. Det påstås att tragedin inträffade medan byn var omringad (antagligen avses tyskarna), vilket är missvisande. Jedwabne var inte det enda stället med utrotningar av judar genomfört av polacker; det fanns åtminstone 3–4 andra platser nära Jedwabne där liknande grymheter utspelade sig i mindre utsträckning, både före och efter massakern i Jedwabne. Dessa byar har dock undvikit samma stämpel som Jedwabne fick.

Det stämmer att tyskarna gjorde det enkelt att organisera pogromer, men det finns få bevis på att tyskarna skulle ha organiserat dem själva i detta skede, just efter att kriget med Sovjetunionen hade börjat. Å andra sidan var ju situationen minst sagt kaotisk, det ryska väldet i Polen hade försvunnit och en ny administration höll på att uppstå.

Vad var det som inträffade, och varför? Det finns mycket få överlevanden, men en stor mängd ögonvittnen, eftersom byns icke-judiska befolkning fanns på plats i stor utsträckning. De bybor som var där har inte velat tala om händelserna, eller så har de berättat mycket osannolika versioner. Det socialistiska styret efter kriget ordnade visserligen en rättegång, men en ytlig sådan (och enligt de anklagade blev de torterade så att deras bekännelser blev värdelösa). En skyldig avrättades, några fick fängelsestraff, några blev helt friade i brist på bevis, eller för att de nu blivit trogna kommunister. Sedan glömdes massakern i Jedwabne bort. Det enda judiska ögonvittnet, Shmuel Wasserstein, som beskrev massakern skriftligt, flyttade till Costa Rica. Den andra versionen, att tyskarna var med i blodbadet, att antalet offer var mycket mindre (300), att resten av judarna flydde till Sovjetunionen, att Wasserstein var opålitlig eftersom han var en NKVD-agent (inte bevisat), och dessutom inte själv kunde ha sett vad som hände, har fortfarande många anhängare i Polen och utomlands. Bikont avfärdar versionen.

Det jag fann särskilt chockerande, om än vid närmare eftertanke förståeligt, är att det efter kriget var livsfarligt att som jude återvända till dessa byar. De första blev oftast dödade. Det var säkrast att hålla

sig borta. En viktig orsak var att judarnas hus – bland annat de flesta husen runt torget i Jedwabne var judiska – hade övertagits av deras grannar som deltagit i mordet. Det handlade alltså om att försvara den olagligt vunna egendomen. Det var bäst att döda sådana som kunde ställa krav. Jag har inte hört att det skulle ha hänt i Jedwabne, men i princip borde de efterlevandes anhöriga kunna ställa krav gällande släktens egendomar. Detta är ett tema i Pawel Pawlikowskis fina film *Ida* från år 2014, även om den inte direkt behandlar Jedwabne. Det känns groteskt att det var livsfarligt att vara jude i Polen efter kriget!

Enligt de vittnesmål, berättelser och dokument som Gross och Bikont har grävt fram blev byborna inspirerade av händelserna i andra närbelägna byar, det vill säga inte (direkt) av tyskarna.

Därefter samlade man byns alla judar på torget och tvingade dem marschera runt det med en Leninstaty och sjunga sovjetiska sånger. Alla tvingades delta, även små barn. Redan på torget och tidigare dödades några judar. Sedan fördes alla in i en lada några kvarter från torget, misshandlades och brändes levande. Antalet döda är ännu osäkert: enligt utgrävningar på platsen var antalet mycket mindre, åtminstone ett hundratal överlevande fanns ännu i gettot i Jedwabne 1944 då de transporterades till Treblinka, men det finns inga spår av överlevande (om de skulle ha flytt till exempel till Sovjetunionen så skulle nog en del ha överlevt). Det råder även en ganska stor samstämmighet om vilka de värsta förövarna var. Människor som alltså levde ännu på 80- och 90-talet och som häftigt försvarade sig. De hade alla släktingar kvar i byn. En detalj som användes för att bevisa att de var oskyldiga, var att de alla var biodlare. Man ser fortfarande bikupor på bakgårdarna i Jedwabne.

En liten del av de katolska byborna hjälpte judar att fly eller att gömma sig. En kvinna hade räddat en grupp judar genom att gömma dem i sin gård, där det också bodde SS-män. Hennes man kände till saken men höll sig passiv. Gömstället var så finurligt att inte ens kvinnans man kunde hitta det. Denna kvinna fick efter kriget frukta för sitt liv. Hon gick med på att prata med Bikont men ville inte komma ut i offentligheten eller läsa Bikonts bok.

Det fanns också många släktingar till både förövarna och de få som motsatte sig massakern som inte ville ha något samröre med Bikont. Hon beskriver sig som en *persona non grata* i byn, med bara några få trogna vänner och supportrar. Byn var alltså delad, majoriteten ville glömma allt och hoppades att de andra skulle göra likadant.

Det hade länge funnits en minnessten över händelserna i Jedwabne där det stod att tyskarna hade dödat 1 600 judar där, men på Jedwabne-massakerns 60-års dag 2001 byttes stenen ut och det står numera att den är till minne av de judar som dödades där (men inga siffror). När den polska staten officiellt ville minnas massakern och ordnade en liten ceremoni för Jedwabnes offer, deltog byborna inte.

Med Bikonts och Gross böcker har Jedwabne blivit ett namn att minnas, men mest utanför Polen. Det symboliserar kanske mest av allt den folkliga antisemitismen. Den polska antisemitismen var lika utbredd och aktiv som den tyska, och lika gammal. De polska antisemitiska publikationerna utkom ungefär samtidigt som de tyska.

Möjligen var antisemitismen i Jedwabne dessutom delvis ett uttryck för klasshat. I Jedwabne var judarna ofta förmögnare bönder eller hantverkare, men även lärare. Förstås symboliserar Jedwabne även den starka judiska kultur och närvaro i Polen som förintades.

En orsak till judehatet var också myten om att alla judar var kommunister. I Jedwabne var det i själva verket snarast tvärtom, dessutom var många judar småföretagare, vilka genast stämplades som kulaker när ryssarna kom. Det påstods också att judarna hjälpte de sovjetiska ockupanterna under mellanperioden då Sovjetunionen hade delat Polen med Nazi-Tyskland. När Hitler attackerade Sovjetunionen och tog över hela Polen, blev några sovjetiska medlöpare fasttagna även om de flesta följde med de sovjetiska trupperna.

Dessutom har den katolska kyrkan utmärkt sig genom att försvara myten om att massakern i Jedwabne anstiftades av tyskarna, och att offren var långt färre.

Visserligen är de motgångar som Polen fått genomgå enorma. Det är inte för intet som landets

nationalsång inleds med orden ”*Jeszcze Polska nie zginela*”, ”Ännu är Polen inte förlorat”, så många gånger har det delats och ockuperats av främmande makter för att sedan mirakulöst uppstå igen. Just nu har Polen hel del att skryta med. Landet har klarat sig bäst ekonomiskt av de forna socialistiska länderna, övergången till kapitalismen var inte samma katastrof som i andra socialistiska länderna, korruptionen är inte ett lika stort problem. Polackerna som bor och arbetar utomlands har alltid stött Polen och skickat hem pengar, detta gäller även i dag. Warszawa var en ganska ful och grå stad i början av 1970-talet. Den är fortfarande ful men på ett annat sätt: fula skyskrapor som omringar det stalinistiska Kulturpalatset, massor reklam och nya bostadshus, men också den fint renoverade gamla stan, de gamla huvudgatorna Nowy Swiat och Krakowskie Przedmiescie återuppståndna och mycket angenäma, fria från trafik. Polackerna är lika kritiska mot regimen som när den var socialistisk och de älskar dramatiska skräckhistorier. Den största faran är kanske demografisk: polackerna vill inte ha immigranter, men de vill inte heller ha barn och många polacker är bosatta utomlands vilket innebär att de faktiskt behöver immigranter (det finns en del från Ukraina eller Vitryssland).

Polen styrs numera av ett parti (PiS, Lag och rättvisa) som har sina rötter i Solidarnosc-rörelsen, närmare sagt de som tyckte att den polska förändringen blev på hälft och att en del av Solidarnosc visade sig vara förrädare och medlöpare till kommunisterna. Bröderna Kaszcynski ansåg att det fanns en stor konspiration mellan det gamla kommuniststyret och Solidaritetens högsta ledning som måste avslöjas. Sedan den polska ledningen och den ena brodern Kaszcynski dog i flygkraschen i Smolensk har konspirationsteorierna florerat fritt. Till exempel har författaren Jan Gross berättat att han nu hotas att fråntas sin hedersutmärkelse (*Financial Times* 14 mars 2015) som han tilldelades av polska staten 1996. Gross, som numera är professor i Princeton (han flyttade från Polen på 1970-talet) har även i övrigt beskyllts för att vara en landsförrädare för att ha grävt fram detta.

Så vi kommer att ha flera versioner av vad som hände i Jedwabne även i framtiden. Särskilt angående om det var enbart polacker som bar ansvaret eller om de bara var hjälplösa deltagare. Det verkar ändå mera sannolikt att Jedwabne var en polsk angelägenhet, ett öppet sår i det polska samhället.

JEJA-PEKKA ROOS

Julian Barnes: ”Even worse than we thought.” *New York Review of Books*, Nov 19, 2015

Anna Bikont: *Vi från Jedwabne*. Bokförlaget Atlas 2014 (originalet utkom 2004)

Jan T Gross: *Neighbors. The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*, 2000

Christian Davies: ”The conspiracy theorists that have taken over Poland.” *Guardian Long Reads* 29.2.2016 (audio long read)

Jan Gross: ”Law and Justice is rewriting the history of Poland.” *Financial Times Opinion* 14.3.2016